

Vera': Hasan el-Basrî'nin düşüncelerinde nefis murakabe ve muhasebesi insanı önemli bir menzile ulaştırır. Kişi bir bütün olarak Kur'an'a uygun hareket ederken, en küçük kötülükten çekinir. Her konuda fazla hassas olur. İşte bu hâl vera'dır.

Hasan el-Basrî; "amellerini incele, çünkü birbirinden kesin sınırlarla ayrılan hayır ve şer tartılacak. En küçük bir hayırı değersiz bulma, âhirette sana fayda verecek. En küçük bir kötülüğü zararsız addetme, âhirette aleyhinde olacaktır"¹⁹⁸ der.

Muhabetullâh: Hasan el-Basrî'ye göre, manevî hayatın en yüksek noktası Allah aşkıdır. Allah aşkı, Allah'a doğru yükselişin meyvesidir. Hasan el-Basrî bu konuda Kur'an'da geçmemesine rağmen, aşk kelimesini kullanır. (Kur'anî olan m u h a b b e ve h u b b kelimeleridir.) Bu son iki kelime daha ziyade bedenî zevkler için kullanılır. Allah'la insan arasında teşekkül eden sevgiyi dile getiren meşhur hadis-i kudsi şöyledir: "Kulum Beni anar ve düşünür. Bana ibâdetle yaklaşır. Ben ona daha çok yaklaşırım. Kulum Bana daha çok ibâdet eder. Ben de ona daha fazla yaklaşırım. Nihayet öyle bir ân gelir ki, Ben kulumun işiten kulağı, gören gözü, söyleyen dili olurum. Artık o, Benimle işitir, Benimle görür, Benimle konuşur."

Fasık ve münafık konularında kaderiyyeye ve mu'tezileye yaklaşan Hasan el-Basrî birçok grup tarafından suçlanmıştır. Şiirler de onu suçlamışlardır. Çünkü o t a k i y e 'ye karşıdır.

Sabit b. Kurra "uç adama özendim, devlet reisi olarak Ömer'e, zâhid olarak Hasan'a ve filozof olarak Câhız'a", der.¹⁹⁹

Her tarikat ve meslek silsilesinde o vardır.

2. HİCRÎ III. ASIRDA TASAVVUF

Hicrî III. asır tasavvufun altın yılı olarak değerlendirilir. Bu asır dinî ilimler için de a l t ı n y ı l sayılır. Çünkü bu devirde islâmî ilimler şekillenmiş ve doktriner ilimler haline gelmişlerdir.

Hadis'de, Buharî (256/870) gibi Kütüb-i Sitte'nin en sağlam örneğini veren büyük bir kuvvetli bir şahıs ortaya çıkmıştır.

Tefsir'de Taberî (311/923) gibi görüşleri kuvvetli, eseri yüzyıllarca kaynak olarak kullanılacak fevkalade bir şahsiyet yetişmiştir.

198 Câhız, el-Beyân, c. III., s. 135.

199 Massignon, Lexique, s. 179.

Gene bu asırda Mu'tezilî düşünceden Eş'arî düşünceye geçiş gerçekleşmiştir. Böylece İslâm inancı saflığını yeniden kazanmıştır.

Felsefenin gelişmesi de h.III. asırda olmuştur. Tasavvuf da bu ilimler arasında diğerleri gibi sistematikleşerek doktrinal ilim haline gelmiştir. Menziller, makâmlar bu asırda ortaya çıkmış ve prensip kazanmışlardır. Bayezid Bistamî (261/875) bu arada yaşamış ve şathiyatıyla meşhur olmuştur. O, peygamber gibi miraca çıktığını söylemiş ve bu yüzden sürülmüştür. Fazla kültürü olmayan bir köylüdür. Dinî emirleri çok dikkatle incelemiş ve çok şiddetli bir köylüdür. Dinî emirleri çok dikkatle incelemiş ve çok şiddetli bir zühd hayatı takip etmiştir. Tevhid konusunu hocası Ebû Ali Sindî'den öğrenmiştir. İbâdete büyük önem verir, ancak iç temizliği ile bunun gerçek mânâsını bulacağını ifade eder. İç temizlik olmaksızın ibâdetlerin hiç bir değeri yoktur. Kendisine tevhid kelimesi cennetin anahtarıdır denildiği zaman şöyle cevap verir "doğru söylüyorlar, fakat kilitsiz anahtar hiçbir şeyi açmaz. Tevhidin kilitleri dört tanedir: a) Yalan ve gafletten uzak bir dil, b) Hile ve ihanetten uzak bir kalp, c) Haram ve şüpheli yiyeceklerden uzak bir mide, d) İhtiras ve bid'atten uzak fiiller. Hakkında fazla bir şey bilmediğimiz Allah'ın yüceliği yanında O'na yapılan ibâdetlerin fazla bir önemi yoktur. Allah'ın karşısında insanların ve fiillerinin de bir değeri yoktur. İnsan bütün ömrü boyunca Allah'a mütevekkil olmalıdır; doğru yola iletmesini sadece Allah'tan dilemelidir. Allah'a ulaşmak için tevazudan, benliğinden kurtulmaktan başka bir yok yoktur. Bunlar Beyazid Bistamî'nin üzerinde durduğu fikirlerdir. Beyazid Bistamî şathiyatı çok olan bir sufidir. Buna göre, bir defasında veedin verdiği sarhoşluk içinde çok yüksek bir dereceye ulaştığına inanarak şöyle haykırır: "Subhanî mâ a'zamu şanî". "Kendimi takdis ederim, benim şanım ne yücedir". Bu ifade sadece Allah için kullanılacak bir deyimdir. Halbuki Bayezid Bistamî bunu kendi hakkında kullanmıştır. Bu yüzden o, bu tarzda şathiyatı olan ilk sufidir.

Bayezid Bistamî'nin şöyle dediği rivayet edilir: Bir gün Allah benim derecemi yükseltti ve beni karşısına alarak şöyle dedi; "ey Bayezid! Kullarım seni görmek istiyorlar". O zaman ben şöyle dedim, öyle ise, beni kendi birliğimle süsle. Bana vahdaniyetini giydir. Beni tekliğine (chadiyyet) yükselt. Kullarım beni görerek şöyle desinler: 'Seni gördük.' O zaman, bu Sen'sin. Ve ben (o sırada) orada olmayacağım". İşte Bayezid Bistamî bu tür şathiyatıyla meşhur bir mutasavvıftır. H.III.asır Hallâc (309/921) gibi şiddetli tasavvufî hayatın simaları mutasavvıflar yetiştirmiştir. Tasavvufun bu asırda gelişmesi ve sistem-

leşmesi ise Basra, Mısır, Bağdad ve Horasan'da gerçekleşmiştir. Basra'da başlayan ve Rabia Adeviyye ve İbn Rebah'la gelişen tasavvuf daha sonra başkent Bağdad'da çiçeklenmiştir. Mısır'da tasavvuf Zu'n-Nun Mısrî (ö. 245 /859) ile gelişir. Hristiyan anne-babadan doğduğu söylenir. Nubî (yani siyah derili olan ve Sudan'ın kuzeyindeki bölgede yaşayanlara verilen ad) dir. Zu'n-Nun bütün konuşmalarında Allah aşkını dile getirmiş, bu sebeple de "*el-Muhib*" namıyla anılmıştır. Zu'n-Nûn Mısrî, simya ilmi ile uğraşan bir sufi olarak kabul edilir. Hiyeroğlifleri öğrenmiştir. Anlaşılması zor kitapları incelemiş, bu konuda fikirler ileri sürmüştür. Ebû Nuaym İsfahanî onun tasavvufî fikirlerinden söz eder. Zu'n-Nûn sema'nın en eski nazariyatçılarından. Marifet mefhumunu tasavvufa sokan odur. O aynı zamanda, ahvâl ve makâmâtı ilk defa sınıflandıran sufidir. Zındıklıkla suçlanmış ve sürgün hayatı yaşamıştır.

Zu'n-Nun Mısrî'ye göre "ârif her gün daha fazla huşu içerisinde, zira her an O'na daha yakın hale gelmektedir". Ona göre, korku ve huşu olmadan ma'rifet iddia edilemez. Hakk'ın heybet ve hükümlürlüğünü gören daha ziyade korkar ve huşuu artar.²⁰⁰ Onun fikirlerinde ârifler kendi nefisleriyle var olmayıp, ancak Allah'la var oldukları müddetçe varlıkları vardır. Onlar kendilerini Allah'ın hareket ettirdiği gibi hareket ederler.²⁰¹

a) Bağdad'da tasavvuf, anne ve babası hristiyan Ma'rûf el-Kerhî (200 /815) ile Bişr el-Hâfî (227 /841) tarafından geliştirilip sistemleştirilmiştir. Bu mektebin önemli simalarından biri de *Hâris el-Muhasibî* (243 /857)'dir.

Basra'da doğan Muhasibî daha sonra Bağdad'a gelir. Orada hadislerle zühd hayatını ve felsefî tariflerin bağdaştığını göstermeye çalışır. Hanbelîlerin karşı çıkmaları sonucu bu konudaki çalışmalarını H.232'de durdurur. Bizzat Ahmed b.Hanbel ona karşı çıkmıştır.

Muhasibî'nin "*Kitabü'r-Riâye li-Hukûkillah ve'l-Kıyamu bihiz*" adlı eseri tasavvuf edebiyatında fevkalade önemlidir. *Kitabü't-Tevehüm'ü* de tasavvufî düşünce yönünden oldukça mühimdir.

Muhasibî'nin fikirleri, çok yumuşak bir hayat tarzı içinde, insanı kendi içine dönük olarak değiştirmek, ferdin Allah'ın insan üzerindeki haklarına riayet etmesini sağlamak ve onu layık olduğu mevkiye oturtmak şeklinde özetlenebilir.

200 Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s. 198.

201 Nicholson, *İslâm Sufileri*, s. 67.

Nefs muhasebesi yapmak, Allah'ın istediklerini iyi tesbit etmek, kendisini efendisine hizmetle mükellef köle olarak kabul etmek, ölüme hazır olmak, dünyadan uzaklaşmak, şeytanın saptırmalarına karşı mücadele etmek, sadece Allah rızası için çalışmak, her işte Allah'ı düşünmek, başkasına karşı yapılan davranışlarda sonuçları iyi hesap etmek ve benzerleri tasavvufi hayat konusunda Muhasibî'nin tavsiyeleridir.²⁰²

Muhasibî için tasavvufi hayatın en yüksek noktası *muhabetullah* (Allah Aşkî)'dir. Mü'minlerin dinî ibâdetler konusundaki sevgileri Rablerinden gelir; zira bu konudaki ilk teşebbüs O'ndan gelir. Gerçekte kendisini kullarına tanıtan, kendine itaat etmelerini sağlayan O'dur. Kulluğu ve ibâdeti insanlara sevdiren Allah'tır. Kendini sevenlerin kalbine bu sevginin ilk tohumlarını koyan yine Allah'tır. Kulları için sevgisini onların kalplerine yerleştirerek kendine yönelten ve bu sevgiyi şiddetli kelimelerle ifade imkânını veren yine O'dur.

32 eseri vardır. Muhasibî'nin düşüncelerinde esas unsur insandır. Diğer bütün varlıklar ve olaylar insan sebebiyle vardır. Elbette insanı insan yapan Ruh'tur. Çünkü insan ancak onunla varlık kazanmaktadır.

İnsanın "muhasebe" yapabilmesi için nefsini bilmesi gerekir. Öyle ise nefsi tanıdıktan sonra onu yaptıkları konusunda analiz yapabiliriz.

Ruhun tecrübi hiçbir yanı yoktur. Onun için Muhasibî diğer İslâm âlimleri gibi onu üzerinde konuşmaz.

Muhasibî "ölüm" kavramı ve şuuru üzerinde durur. Ölüm şuuru varlıklar içinde sadece insana verilmiştir. Muhasibî'ye göre ölüm, insanı harekete sevkeden bir imkândır. Ölüm vaktinin bilinmemesi ile ilgili olarak bilgiler veren Muhasibî, "bu şuurun varlığı insanı iyi ameller yapmaya sevkeder" der. Ölüm şuuru insanı canlı tutar. Zaman ve mekânı belli olmayan bir olayın fonksiyonel olması onun şuuruna bağlıdır.

Muhasibî'ye göre, Allah akli kalbe koymuştur. *Lübb c. elbâb* hususiyetler, özler mânâsında Kur'an'da kullanılan bu kelime Muhasibî'ye göre kalbe işaret eder. Ona göre *kalb*, *altı kapısı olan eve* benzer; kapılar, gözler, dil, kulak, görme, eller ve ayaklar. Bu kapılar ilimsiz olarak açılırsa kalb zarara uğrar.

Vazife şuuruna, yüksek değerlere kalb ile ulaşır. Allah kullarının kalbine önem verir; öyle ise organlar kalbe göre hareket etmelidir.

²⁰² Anawati-Gardet, *Mystique Musulmane*, s. 28.

Kalb, aşkın âlemlerle, zaman ve mekân ötesi ile bağlantı kurar. Kalb bilir, ama vasıtasız bilir, onun için bu bilgi *marifettir*.²⁰³ Marifetin kaynağı kalbteki iç ve dış duygulardır.

Muhasibî'ye göre *havf* ve *reca* Allah'ın vaad ve vaidinin değerini bilmektir. Azabının şiddetinden korkmak, ve rahmetini ümit etmektir.

Gaybe ait bilgiler ancak kalble görülür. Marifet kalbte çıkan bir bilgidir.

Muhasibî'ye kalbteki kötülükleri atmanın en kısa yolu, Allah'ın insana vereceği ceza ve mükâfatı düşünmektir.

Allah'a, O'nun *va'd* ve *vaidine* inanan kimse korku ile ümit arası bir hayat yaşar. Bu hal tereddüt, rikkat ve dikkati gerektiren bir haldir. Muhasibî bu hali tavsiye eder. Bu husus ancak tefekkürle elde edilir.

Tefekkür bu yönden çok önemli bir faaliyettir. Kalb daima bu faaliyet içinde olmalıdır. Zira tefekkür insanı kötülüklerden alıkor. *Tefekkür dünyanın haz ve zevklerini ortadan kaldırır*.

203 Mutasavvıflar, marifet konusunda delilin bizzat Allah'ın kendisi olduğunu söylerler. Akıl bu konuda bir delil olamaz. Akıl yaratılmış olduğu için sadece kendi gibi hâdis olan şeyler konusunda delil olur.

Akıl sadece kulluğun nasıl yapılacağını temin eden bir âlettir.

Allah lutfedip kendini akıl sahiplerine tanıtmıyorsa akıl onun var olduğunu iman cihetinden bilemezdi.

Akıl, Allah'ı, yine Allah'ın lütfu olan imanla bilir.

Allah'ın kendisini tanıttığı kimselerden başkası O'nu tanıyamaz. O, birletmedikten sonra kimse O'nu tevhid edemez.

Kalbine tecelli ettiği kimselerden başkası O'nu vasfedemez.

Allah'ın kendisine cezb ve celb ettiği kimselerden başkası O'nu tam manasıyla tanıyamazlar.

Kelamcılar insan aklının kâinatı inceleyerek orada işaretler bulacağını ve Allah'ın var olduğu konusunda bir bilgiye sahip olacaklarını söylerler. Kur'an' da bu konuda aynı şeyleri söyler. Mesela Bakara suresinin 118, 164. âyetleri Âl-i İmran suresinin 190. âyeti ve diğer pek çok âyet hep bu meâldedir.

Felsefede Fârâbî ve İbn Sina gibi filozofların Allah'ın varlığı konusunda ileri sürdükleri deliller de bu yöndedir. Âlemin mümkün olması Allah'ın varlığına delil olmaktadır.

Mutezillere göre Allah insanlara peygamber göndermese bile insanlar O'nun varlığından haberdar olacaktırlar.

Maturidîler ve hanefîler bunu biraz değiştirdiler. İnsanlar Allah'ı tanımaktan sorumludurlar, dediler.

Eş'arîler, Allah'ın şeriatla bilinebileceğini ifade ettiler.

Kalb yumuşatılmalı, inceltilmelidir. Bunun için kalbin kendi kendisini incelemesi lâzımdır. Allah için olanı almak, başkası için olanı terketmelidir. Uzun emelleri ölümü anarak unutulur.

Akl: Kitabu, Mahiyeti'l-Akl ve Mâ'nâhu ve İhtilafu'n-Nas fihi adlı eserde akılı inceler. Buna göre, akıl

a) *Carîza*: Doğuştan gelen bir kabiliyettir. tecrübî hiçbir yönü yoktur. Bu tanımlanamaz. b) *Fehm* (anlayış kaabiliyeti) veya teorik akıl, c) *Basiret* yani pratik akıl, olarak çeşitlenir.

Nefs: Muhasibî'ye göre, uyku anında insanın nefsi alınmıştır, fakat hayat devam eder. *Nefs* kelimesi psikolojik anlamda kullanılır; her türlü faaliyetin menşei olan nefsi öldürmek söz konusu değildir. Muhasibî *emmare*, *levvâme*, *mülhime* gibi hölümler tanımaz bunlar nefsin sıfatlarıdır.

Düşünceleri psikolojik ve ahlâkî bir özellik arzeder. Basra'da doğmuş, Bağdat'a gelmiştir. Muhasibî'nin Cüneyd özellikle de Gazzalî üzerinde tesiri vardır.

O, sufî olmaktan çok ahlâkçıdır. Gazzalî'de onun tesirleri açıkça görülür. Şazeliyye Tarikatı'nın ondan geldiği söylenir.

b) Bağdad mektebinin 3. önemli şahsiyeti Harrâz (286/899)'dur. Bağdad'da doğmuş Mısır'da ölmüştür. Zu'n-Nun el-Mısri, Serî Sakatî ve Cüneyd Bağdadî'nin arkadaşıdır. Özellikle fenâ ve bekâ konularını işlemiştir.²⁰⁴ Kerâmetleriyle ünlü, yaptığı riyâzât ve sözlerindeki nükteleriyle tanınan bir şahsiyettir. Abdullah Ensarî onu Cüneyd Bağdadî'nin üzerinde bir şahsiyet olarak göstermekten çekinmez. H. 77 veya 88'de vefat eder. Bağdadlı olup sufilere yapılan nâhoş muameleler sebebiyle Mısır'da yaşamıştır. *Kitabü's-Sıdk ve Mesâil* adlı iki eseri Süleymaniye kütüphanesinde (Şehid Ali Paşa) bulunur. *Kitabu's-Sıdk*, sıdk, ihlâs ve sabr üzerine yazılmış tasavvufa ait küçük bir el kitabıdır. Tasavvufî hayata yeni başlayan müride nasıl hareket edeceği konusunda bilgiler verir ve manevî tecrübeleri zâhir lisanında mübtedililere aktardığını ifade eder. Bu ifade bu bilgilerin batını açıklamaları da olduğunu, ancak müride bunların açıklanmasının doğru olmadığını, çünkü onları anlamının özel bir lisan veya anlayış gerektirdiğini anhyoruz. Bu husus için, Harrâz'ın *Kitabu's-Sırr* adlı eseri yazdığı söylenir.²⁰⁵

204 Bkz. Hueviri, *Keşfu'l-Maheûb*, s. 246.

205 Bkz. Nwyia, a.g.e., s. 233.

Bazı sufiler tarafından ileri sürülen velilerin peygamberlerden üstün olduğu fikrini kabul etmez.

Kitabu'z-Ziyâ Kitabü'l-Keşf ve'l-Beyâ, Kitabu'l-Ferec gibi risâleleri mevcuttur.

Harrâz'a göre nefis, temayülleri kalbe ve ruha muhalefet eden şehvî bir ben değil, kendisinden yeme-içme ve iştihanın yayıldığı biyolojik bir prensiptir. İnsan tabiatı, nefsten üstün ve farklıdır.

Harrâz, peygamberlere verilmiş rızıklardan bahseder. Bu rızıklar, nefis, tabiat ve kalbe alâkâhıdır. Peygamberlerle ilgili olarak nefsin rızık besinler ve meşrubattır. Tabiatın²⁰⁶ rızık kadınlar ve kokulardır. Kalbin rızık ise kitab, hikmet ve peygamberî tebligatın nakledilmesidir. Velîlerin rızıkları konusunda nefsin rızık peygamberinkilerle aynıdır. Tabiatın rızık şeriatın müsaade ettiği; ve nihayet kalbin rızık da nefsin ilhâm ettiği bilgiler toplamıdır.

Allah'la kul arasındaki yakınlık konusunda Harrâz, Allah'ın akılüstü ve aşkın (*müteâl*) bir varlık olması itibariyle insana yakın olduğunu söyler. O akılüstü olmasından dolayı yakındır. Yakın olmasından dolayı akılüstü ve aşkındır.

'*Ayne'l-cem*' mefhumunu şöyle tarif eder: "Her ân Allah'la beraber yaşamak".

Harrâz *vecd*'i şöyle tarif eder: "Allah aşkının kadehinden içen, şanı Yüce Rabla coşturucu konuşmalarının zevkini tadan, hazzını duyan ne mutlu; o kişi O'nu sevmekten ötürü beliren aşkla, şevkle, neşeyle O'na gider, yaklaşır. O'ndan başka dostu, O'ndan başka sırdaşı olmayan için o ân ne güzel ândır ki Yüce Allah onu tattırır. O kulluk ne kadar güzeldir. O genişlik, o bitkinlik ne kadar güzeldir."²⁰⁷

Ebu'l-Hasen en-Nûrî (Ö.295/907) Bağdad'lı meşhur mutasavvıflardandır. Muhabbet ve aşk konularından bahseder. (Kur'an, 5/54). Semâ ile meşgul olanlardandır. Bağdad mektebinin üç simasından daha sonra bahsedeceğiz. Bunlar Hallâc ve iki yakın arkadaşı İbn Atâ ve Şiblî'dir.

III. asrın Horasan'da yetişen meşhur sufileri şunlardır.

c) *İbn Kerrâm*, (Ö.255/868) mutasavvıf olduğu kadar, hattâ daha fazla ilahiyetçi (kelamcı) dır. Çok seyahat etmiş. Vaazlarda bulunmuş; aşırılıklarından, mübalağalı konuşmasından ötürü sık sık hapsedilmiştir.

²⁰⁶ İnsan tabiatının

²⁰⁷ Massignon, Lexique, s. 302 vd.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hüseyin Tirmizî (Ö. 285/898), el-Hakîm ünvanıyla tanınır. Hadis, tasavvuf ve felsefî konularda meşhurdur. Derin ve çok teferruatlı bilgilere sahip olup tasavvufî meseleleri izah ederken yunan felsefesinden faydalandığı söylenir. Meşhûr eseri *Kitabu Hatmî'l-Evliya* (Bağdad, 1960) dir. Buna göre velilerin mührü Hz. İsa'dır. Çünkü Allah'ın ruhundan Hz. Meryem'e üflenilmiş olarak doğmuştur. Hatemü'l-Enbiya olan Hz. Peygamberle eşit seviyededir, hattâ üstündür. Bu fikirlerinden dolayı sürülmüştür.

Sehl-i Tüsterî: III. asrın Horasan'da yetiştirdiği bir başka şahsiyet Sehl-i Tüsterî (Ö.282/896) dir. Zühd konusunda sebatkâr, hareketli ve tam hadisçidir. Hanbelî mezhebindedir. Ahlâkçadır. İctihad ve tevbe konusunda önemli görüşleri vardır.

d) *Cüneyd-i Bağdâdî*: Bağdad mektebinin diğer önemli bir şahsı Cüneyd-i Bağdâdî (Ö.298/910) dir. Bağdad'da doğmuştur. Muhasibî'nin mürididir. Bağdad Mektebi'nin şeyhidir. İnce, hassas ve aydın bir şuurun temsilcisidir. Bunun için 'Şeyhü'l-Meşâyh' diye çağrılır. Birkaç risaleden başka yazılı eseri intikâl etmemiştir.

Fikirleri: Cüneyd "tevhid imanımı" ve Allah'la bir olma düşüncesini ortaya koyan ilk sufüdür. Bu konuda "misâk" (A'raf/172) hareket noktasıdır. İnsan bu ân'a tekrar dönmeli, onu yaşamalıdır. Yani insan ezelde Allah'ın Rablığını kabul etmiş ve kul olarak O'nu ibadet edeceğini taahhüd etmiştir. Bu ân'da Rab ve kul vardır. Kul hiç bir kötülüğe bulaşmamış, gerçek kul olma hususiyetinden uzaklaşmamıştır. Onu kul-Rab ilişkisinden uzaklaştıracak bir şey mevcut değildir. Menfaatsiz bir vaad söz konusudur.

İşte insan bu sözü hatırlamah, Allah'la kul arasına girerek hakikî kul hüviyetine bürünmelidir. Cüneyd'e göre, marifet ilimden üstün olmaz. Öyleyse ilmi tahsil etmek şarttır. Ona göre tasavvuf Allah'ın seni senliğinden öldürmesi ve kendinde yaşatmasıdır. *Muhabbet, üns* ve *fenâ* makamlarını işlemiştir. Tevhid inancı, Allah, Vahid, Ehad, Ferd, Samed, Kadîm, Alîm, Kâdir, Hayy, Semî', Basîr sıfatlarının açıklamaları üzerine kurulmuştur. Allah sıfat ve isimlere sahiptir, Bunlar Kadîmdir, ezeldir. Allah yaratıklara benzemez. Muhâlefetün li'l-Havâdis'dir. Cüneyd'e göre Allah, açıklıkta gizli, gizlilikte açıktır. Zahir ve Bâtındır. Varlığına delil kendisidir. Ondan *evel* "önce" fikri ve sözü yoktur. *Sonra* kelimesi ve mefhumu O'nun varlığını kesintiye uğratmaz. O'na, O'nda, O'ndan sözleri hep O'ndan sonradır. "O'nun varlığı zamandan

önce olup O'ndan önce hiçbir şey yoktur". "Önce" kelimesi ve mefhumu O'ndan sonradır. O denilince "O" harfini yaratan O'dur. O'nun keyfiyeti gizlidir.

Seri Sakatî'ye, derecesi Şeyh'inin derecesinden yüksek olan mürid var mıdır, diye sorulunca "Evet vardır. Cüneyd'dir" diye cevap verir.²⁰⁸

3. HALLÂC (244 /858-309 /922)

Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Mansur el-Hallâc H.244 /858'de İran' da Beyza şehrinde doğdu. Mânâda istiğrâk, davada istihlâk halinde idi. Büyük babasının Zerdüşt dini'ne mensup olduğu söylenir. Babası ihtidâ ederek İslâm'ı seçmiştir. Babası yün ve pamuk atıcısı 'h a l l â c' idi. Hallâc bizzat kendisi bu mesleği icra etmiştir; bundan dolayı da bu lakabla anılmıştır. Daha sonraları kendisine 'h a l l â c ü ' l - e - s - r â r' da dendiği ve hakâik ve dekâik içinde menendi (eşi) olmadığı rivayet edilir. Hatta kendisinin bir gün bir pamuk atıcısının dükkanına gittiği ve pamukları çok kısa zamanda attığı rivayetler arasındadır.²⁰⁹

Genç yaşta baba mesleğini ierâ için Vâsıt'a gelir, H.260'da tasavvufî bir hayata çağırıldığına inanarak bir şeyhin hizmetine girer. Üç Şeyh'e hizmet eder, üçünden farklı alanlarda bilgi alır.

Birincisi Sehl Tüsterî'dir. H.260-262 yılları arasında Ahvaz'da Sehl'in yanında hadis ve Kur'an öğrenir. Bunların yanında gece namazlarının hikmetini ve gerçek tasavvufî düşüncenin ne olduğunu anlar. Çünkü bu asrın müslümanları sünnet, hadis ve Kur'an'a sıkı sıkıya bağlılardır. Şiddetli tasavvufî hayatından ötürü 261'de Basra'ya sürülen Tüsterî'nin ardından Hallâc da gider.

İkincisi, Amr el-Mekkî (Ö.297 /909) dir. Hallâc, hadis ve sünnete son derece bağlı, İmam Buharî'nin yetiştirdiği bu zattan dersler alır. Ondan tevbenin zaruretini ve manevî hallere itibar etmeme gerektiğini öğrenir. Tasavvuf sıkı sıkı Kur'an'a bağlı olmaktan ibâret olup sünnet bu tarz düşünceye imkân verir, fikrini de bu zattan alır.

Hallâc h.264 yılında bir mutasavvıfın kızıyla evlenir; ondan dört oğlu olur.

²⁰⁸ Keşfu'l-Mahcûb, s. 230.

²⁰⁹ Bkz. Tezkiretü'l-Evliya.